

„... AKKOR FOGOTT EL IRÁNTA FORRÓ RÉSZVÉT.”

Sigmund Freud és Elias Canetti a tömegek pszichológiájáról

Falk Berger

A tudományos ártatlanság állapotában mit sem tudtam arról, milyen szorosan összefügg Canetti *Tömeg és hatalom* (1960) című munkája, és Freud könyvecskéje, a *Tömegelektan és én-analízis*, úgyhogy kezdjük is mindjárt az idevágó anekdotával. 1925 augusztus elsején egy fiatalember tíz napra visszavonult az Alpokba az akkoriban sokat vitatott Freud-művel, hogy alaposan áttanulmányozza, és választ írjon rá. Fiatalemberünk megkönnyebbülve tért vissza a hegyekből, mert úgy találta, hogy Freud nem merítette ki a témában rejlő lehetőségeket. A válasz még nem volt egészen kész, még kellett rá egy kis idő: 1960-ban, tehát harmincöt évvel később tette közzé. A fiatalember természetesen Canetti volt, és *Tömeg és hatalom* (1960) című könyvéért megkapta az irodalmi Nobel-díjat. Önéletrajzi feljegyzéseinek (*Die Fackel im Ohr* — Fáklya a fülben, 1980) második kötetében olvashatunk utána ennek az anekdotának. Kiténik ebből a műből az is, milyen erősen hatott Canettire Freud példája. Ennek az élethosszig íródott könyvnek az irodalomjegyzékében hiába keressük a Freud nevet. Csak az angol kiadásban szerepel egy lábjegyzetben Freud, tudhatjuk meg Susan Sontagtól. Erre később visszatérek. Számomra ez a kétségtelenül fennálló, de ki nem mondott Canetti–Freud összefüggés némi kis vigaszt nyújtott, amikor, még mindig a tudományos ártatlanság állapotában, de már elszánva arra, hogy a témával foglalkozzam, véletlenül egy Kernberg-cikkre bukkantam, amelyből azt kellett kivennem, hogy Kernberg mindannyiunk csoportanalitikus ősatyját, Foulkes-t nem említi, holott azt a nézetet képviseli, hogy Freud munkája fekteti le az alapjait „...az egész tudományterületnek, amely a kiscsoportok pszichodinamikájának pszichoanalitikus indíttatású elemzéseit, és a pszichoanalitikus csoportterápiákat felöleli” (Kernberg, 1992, 10). Ha nem említi Foulkes-t, azzal Kernberg természetesen csak magát diszkvalifikálja, ez Zürichben a mi körünkben magától értetődik, ám másrészt én is diszkvalifikálnám magamat, ha nem venném figyelembe Kernberget.

Freudot és Canettit olvasva arra kellett rájónnom, hogy hiába próbálom a két szerzőt a szó szigorú értelmében összehasonlítani egymással, ahogy nem hasonlítható össze az alma és a körte sem — hogy ezt a némileg elcsépett hasonlatot használjuk —, mivel a két szerző a kérdés más-más vonulataival foglalkozik. Tehát legfeljebb egybevetni, szembeállítani lehet őket. Kernberg ezt így fogalmazza meg: „Freud annak az aggódó kívülállónak a szemével tekint a tömegek dinamikájára, aki nemcsak az embertömegek és tömegmozgalmak veszélyes, irracionális és erőszakos hatalmát ismerte fel, hanem felfedezte a tömegjelenségek létrejöttének és az egyén bennük való részvételének okául szolgáló intrapszichés dinamikát is. Canetti ezzel szemben a tömegek dinamikáját annak a kábító tapasztalatnak a szémszögéből nézi, hogy milyen egy tömeg részének lenni — látta, milyen csábító, izgalmas, destruktív a tömeg belülről, és ebből indul ki” (Kernberg, 1992, 13).

Freud munkájának bemutatása lesz az első, aztán rátérek Canettire. Freud legtöbb munkáját nem lehet elszigetelten kezelni, így az itt szóban forgót sem. A *Tömeglélektan és én-analízis* egységet képez a *Totem és tabu*val, az *Egy illúzió jövőjével*, a *Rossz közérzet*-tel, a *Mózes és az egyistenhitel*, az *Ósválami és az én*-nel. Ezekben a művekben Freud új színben állítja elének a személyiséget. Megválnak addigi családközpontú látásmódjától, már nem az apa, az anya és a gyerek közt zajló otthoni dráma a minta, hanem sokkal inkább a politikai és kulturális tragédia, amely minden egyéni sorsnak háttérül szolgál. Ezen új elméleti felfogás keretében új fogalmakat is bevezet — például az én-ideál, az identifikáció, a felettes én fogalmait —, hogy segítségükkel megmagyarázza a vezér és a tömeg, illetve a tömegben lévő egyének között dúló engesztelhetetlen harcot. Ahogy eddig a család jelölte ki a lelki élet terét, most a vallásos meggyőződés lett az a tényező, amely a lelki életet körülhatárolja. Moscovici így fogalmazza meg ezt az összefüggést: „Épphogy csak túljutottunk a neurózisok Kharübdiszsein, máris a vallás Szküllájával találjuk szemben magunkat” (Moscovici, 1984, 289). Szeretném mindezt egy példával illusztrálni. Freud a lelki élet fejlődéséről szóló első elméletében lineáris időfogalommal dolgozik, eszerint az orális szakaszra következik az anális, azt követi a genitális stb., most viszont ezt egy másik időfogalom váltja fel, a viszonylagos, ciklikus időfogalom, amelyben az emberi fejlődést az úrnak és apának való alávetettség, illetve az ellene való lázadás irányítja. Nevezzük bár Freud első elméletét a részletes, a másodikat az általános pszichoanalitikus elméletnek, mégis az az érzésünk támad, mintha teljesen más világba kerültünk volna. Új elméleti modelljének kidolgozása közben Freud maga is tudatában volt ennek a legalábbis kényes váltásnak, talált is rá egy jellegzetes metaforát, amelyet kedvenc tanítványához, Ferenczihez írott levelében olvashatunk: „Csak egy kis fölre vágytam, és erre kénytelen vagyok újránősülni, az én koromban...” (Moscovici, 1984, 288).

Tömeglélektan és én-analízis című munkáját Freud annak megemlékezésével kezdi,

hogy első, családi pszichoanalitikus modelljében a vizsgálat legfőbb tárgya az egyénnek szüleihez, testvéreihez, nevelőihez, orvosához fűződő viszonya volt. Ebben a modellben az egyénre mindig csak igen csekély számú személy hatott. Második elméleti modelljében, amely már nem az egyén pszichológiája, hanem szociál- vagy tömegpszichológia, eltekint ezektől a viszonyoktól, a vizsgálódás új tárgyaül ezek helyett azt választja, hogyan „...befolyásolja az egyént egyidejűleg nagyszámú ember, akikkel valami által össze van kötve, míg sok tekintetben különben idegenek lehetnek neki...” (Freud, 1921c, 74) „A tömegpszichológia tehát az egyes embert egy törzs, kaszt, pozíció, intézmény tagjaként kezeli, vagy egy sokaság részeként, amely bizonyos időre, meghatározott célból tömeggé szerveződött” (1921c, 74). A fenomenológiát, azaz a tömegjelenségek leírását Freud Le Bon-tól veszi át. Freud gyakran él ezzel a módszerrel: bemutatja az olvasónak a tudományok állását, tehát az ortodox akadémikus tudományokét, hogy aztán a saját, pszichoanalitikus vagy mélylélektani álláspontját elővezesse.

„A tömegben lévő egyén fő jellemvonásai tehát a következők: A tudatos személyiség megszűnése, a tudattalan személyiség előtérbe nyomulása, az érzelmeknek és gondolatoknak a lelki infekció és szuggesztió útján egyugyanazon irányba, s a szuggesztált gondolatoknak tetté való átalakulása. Most már nem önmaga többé, hanem gép és akarata nincs többé” (Le Bon, 1913, 25–26, Balla Antal fordítása).

A tömegegyén eme leírása Freudban három kérdést vet fel, először is, mi a tömeg, másodsor, miért lehet a tömeg ilyen döntő befolyással az egyén lelki életére, és harmadszor, mi a lelki változás lényege, amelyet az egyénre kényszerít. Freud meg akarja válaszolni ezt a három kérdést; az utolsóval kezdi. Miben rejlik tehát a változás, amelyet a tömeg az egyénre kényszerít? Le Bon a faji tudattalant tette felelőssé az egyén megváltozott viselkedéséért, amelyet a tömeg tagjaként tanúsít. Itt lép be Freud, és rámutat, hogy az ő fogalma, azaz a tudattalan pszichoanalitikus fogalma nem egyezik a tudattalan Le Bon-i fogalmával. Míg Le Bon tudattalan-fogalma „mindenekelőtt a faji lélek legmélyebb jellegeit” (Freud, 1921c, 79) tartalmazza, a freudi tudattalant legfőképp az egyéni elfojtásból származó tartalmak alkotják. Nem árt minél erőteljesebben hangsúlyoznunk ezt a különbséget, hogy világossá tegyük: a tömeget alkotó individuumok között a kötőanyag — ahogy Freud nevezi — Le Bon szerint olyan ösztönök jelenléte, amelyek egy közös faji lélek elemei, míg Freud számára a kötőanyagot a tudattalanban meghúzódó ösztönmozgások adják. Azok a szerzők, akik Freud előtt a tömegpszichológia jelenségeiről írtak, a regressziót, amelybe az egyén a tömegben kerül, a szuggesztió jelenségével próbálták magyarázni. De a szuggesztió mint fogalom semmi magyarázó értékkel nem rendelkezik. A szuggesztió, vagy másképp megragadva a befolyásolhatóság, fontos tényező a hipnózisban, az emberi lelki élet egyik alapténye, mindnyájan többé vagy kevésbé befolyásolhatóak vagyunk. De ha megállapítjuk egy tulajdonságról, hogy

univerzális, az még nem magyarázat, hanem csak ennek a sajátosságnak egy leírása. Hogy a szuggesztió hogyan működik, hogy a mechanizmusának mi a természete, azt Freud elődei nem tudták megmagyarázni. A megfigyelt tömegjelenségek tisztázására, és a kötőanyag közelebbi meghatározására Freud rögtön a libidó fogalmát javasolja. Ennek a fogalomnak az a magja, amit szokásosan szerelemnek nevezünk. Freud megjegyzi, hogy ez az, amit a költők is megénekelnek, nevezetesen a nemi szerelem, amelynek célja a nemi egyesülés. Némileg felesleges talán, de itt sem akarom az alkalmat elszalasztani, hogy arra emlékeztessem az olvasót, hogy a pszichoanalízisben minden, amit olyan fogalmak jelölnek, mint önszeretet, szülői és gyermeki szeretet, barátság, tárgyak vagy elvont eszmék iránti odaadás, azon ösztönmozgások kifejeződése, „... amelyek a nemek között a nemi egyesülésre hajtanak...” (Freud, 1921c, 98). Tehát a libidó vagy a szexuális ösztönök adják a tömeglélek lényegét, és a szuggesztió spanyolfala mögött is a szexualitás rejtőzik. A tömegben lévő egyének az a szükséglete, hogy önálló sajátosságait feladja, ezek szerint elfojtott vágy lenne a tárggyal való szexuális egyesülésre.

Freud két mesterséges tömeg, nevezetesen az egyház és a hadsereg leírása felé fordul. Tartós tömegeknek nevezi őket, a futólagos tömegekkel szemben, és azért határoz e tömegek tanulmányozása mellett, mert azt állítja, hogy a széteséstől védett szervezett tömegekben világosabban felismerhetők azok a viszonyok, amelyek a változékony tömegekben jórészt rejtve maradnak. Freud mindkét képződmény központi illúziójának tartja azt a látszatot, hogy a tömeg feje, tehát a katolikus egyházban Krisztus, a hadseregben a fővezér, mindegyik egyént ugyanúgy szereti. Ehhez egy további illúzió társul, nevezetesen az, hogy a tömeg tagjainak egymás közti libidinózus kötődései mind egyforma erősségűek. Ha ezen illúziók egyike, vagy netán mindkettő megszűnik, akkor szétesnek a tömegek, felbomlanak, és kitörhet a pánik.

Egy vallási tömeg felbomlása napvilágra engedi a más személyek ellen irányuló ellenséges és kíméletlen impulzusokat. A keresztény vallás — tekintve, hogy Krisztus egyformán szereti egyháza minden tagját, és a tagok is egymást — ilyen indulatokat csak azokkal szemben enged meg, akik nem tartoznak a hívők közösségébe, nevezetesen azokkal szemben, akik nem szeretik Krisztust, és akiket másfelől ő sem szeret. Ezért: „... a vallásnak, még ha a szeretet vallásának nevezi is magát, keménynek és szeretetlennek kell lennie azokkal szemben, akik nem tartoznak hozzá. Hiszen alapjában véve minden vallás a szeretet vallása azok számára, akiket magába foglal, és egyiktől sem áll távol a kívülrőlállók szembeni kegyetlenség és türelmetlenség” (Freud, 1921c, 107). Nemcsak a vallásnak, hanem más eszmének is lehet tömegképző ereje, például a szocializmusnak. Az intolerancia alapja az eltérő tudományos meggyőződés is lehet. Tovább lépve Freud azt az állítást teszi, hogy az általa vizsgált két mesterséges tömegben a vezérhez való érzelmi kötődés tűnik a meghatározóbbnak. A tömegegyének

egymás iránti kötődésérzésének korántsincs ilyen jelentősége. Freud Schopenhauer híres sündisznós példáját hozza fel annak érzékeltetésére, hogyan alakulnak általában az emberek közötti érzelmi viszonyok. „Egy hideg téli napon egy csapat sündisznó szorosán összebújt, hogy egymás melegével óvják magukat a megfagyástól. Ám hamarosan érezték, hogy szúrják egymást a tüskéikkel, erre ismét eltávolodtak egymástól. Kisvártatva megint annyira fáztak azonban, hogy összebb húzódtak, mire aztán a második baj állt elő ismét, úgyhogy két szenvedés között hányódtak ide-oda, míg meg nem találták a megfelelő távolságot, amellyel legjobban kibírhatnak mindent” (Freud, 1921c, 110). Ha két ember között hosszabban tartó érzelmi kapcsolat áll fenn, mindig lerakódnak ennek során elutasító és ellenséges érzések is, amelyekkel számolni kell, és amelyek csak elfojtással kerülnek el a tudatosodást. Ha egy kapcsolatban egy amúgy szeretett személy iránt feltárulnak az ellenséges érzések, akkor érzelmi ambivalenciáról beszélünk. A közelállók leplezetlen eltasztására való hajlamot Freud a nárcizmus működésével magyarázza, amely elementáris gyűlöletkézséggel párosul. A tömeg tagjaiban hosszabb-rövidebb időre megszűnnek egymás iránt ezek az érzések. A nárcizmus efféle csökkenése csak egyetlen okból jöhet létre: egy személyhez fűződő libidinózus kötődés által. Másképp fogalmazva: „Az önszerelem csak a mások iránti szerelemben, a tárgy iránti szerelemben található korlátot” (Freud, 1921c, 112). A nárcisztikus önszerelem korlátozódása a tömegben Freud szerint arra utal, hogy a tömegtagok között újfajta libidinózus kötődések alakulnak ki. Ezek különböznek a szokványos szexuális tárgymegszállástól, mivel bennük az ösztön elterelődik szexuális céljától. Freud rámutat arra, hogy ezek az elhárításos formák a szerelem fokaiként írhatók le, és hogy a szerelem ezen fokai bizonyos éncsökkenést hoznak magukkal. Freud szerint a szerelem e különböző fokainak tanulmányozása várhatóan fényt derít a tömegben uralkodó kötődésekre. A viszonyok e formáját Freud identifikációnak nevezi. Emlékeztet arra, hogy kétféle identifikáció létezik, egyrészt az apával való azonosulás, amely a gyerek azon vágyát elégíti ki, hogy olyan legyen, mint az apja — az apa lesz az ideál. Az apával való identifikációhoz hasonlóan alakult ki a gyermekben az anya tárgymegszállása, mégpedig a gondozás típusa szerint. Tehát két pszichológiailag teljesen különböző kötődés létezik egymással párhuzamosan, amelyek csak az ödipális korban áramlanak egybe és csapnak össze egymással, konfliktusok közepette. Az apa-identifikációt az apa-tárgykapcsolattól az különbözteti meg, hogy az identifikációban a gyermek az apa szeretne lenni, a tárgykapcsolatban pedig az apát szeretné. Az első esetben a kötődés az én szubjektumát, a másodikban az én objektumát érinti. A tárgyválasztás helyére egy regresszív folyamat során az identifikáció léphet. Ekkor a tárgykapcsolat identifikációvá regrediálódik.

Freud bemutatja egyrészt a tárgyválasztás mintájára zajló tünetképződést, másrészt az identifikáció szerintit. De van még egy harmadik tünetképződési

mód, amelyben az utánzott személlyel minden tárgykapcsolati viszony teljesen hiányzik. Így is lehetséges azonosulás; Freud ezt egy nevelőintézeti lány hisztériás rohamának példájával támasztja alá, aki levelet kapott titkos szeretőjétől. Barátnői lelki infektio útján átvették tőle ezt a rohamot. Itt tehát a beleélőképesség vagy a hasonló helyzet utáni vágy alapján történik az azonosulás. Freud így foglalja össze: „E három forrásból származó tapasztalatainkat egybe is kapcsolhatjuk, hiszen mindből az tűnik ki, hogy, egyrészt, a tárgyhoz fűződő érzések az azonosulásból mint ősförmából képződnek, másrészt, hogy az azonosulás regresszív módon pótlékává válhat a libidinózus tárgykapcsolatnak, hogy előállhat a tárgynak az énbe való introjekciója által csakúgy, mint, harmadrészt, minden új közösségérzésnél olyan személlyel, aki nem tárgya a szexuális ösztönnek. Minél jelentősebb ez a közösség, annál sikeresebben kell működnie ennek a részleges azonosulásnak, hogy egy új kötődés kezdete lehessen” (Freud, 1921c, 118). Freud feltételezi mármint, hogy a tömegegyének kölcsönös kötődése egymáshoz egy ilyen harmadik típusba tartozó azonosulás, a tömegegyének között fontos affektív közösségérzés él, és ennek a közösségérzésnek a lényege a vezérhez való kötődés módjában rejlik. Ennek az azonosulásnak az értelmezésére Freud a kisgyerek példáját hozza fel, aki boldogtalan volt a kismacskája elvesztése miatt, ám hirtelen azt kezdte magyarázni, hogy most ő maga a cica. A gyermek megszabadult a szomorúságától, csak hogy négykézláb járt, nem volt hajlandó többé asztalnál enni stb. A gyermek tehát introjiciálta a tárgyat önmagába. Freud felhívja a figyelmet arra, hogy a szeretett tárgy valódi vagy érzelmi elvesztése által kiváltott melankóliában a kíméletlen önkritika és a keserű önvádak semmi mást nem mutatnak, mint az én bosszúját a hűtlen tárgyon, hogy tehát a melankolikusok önmaguknak tett szemrehányásai voltaképpen az elvesztett tárgynak szólnak, amelyet az én magába olvasztott. Freud híres megfogalmazásában: „A tárgy árnyéka az énré vetült” (Freud, 1921c, 120). A melankóliás éne tehát két darabra esett szét, amelyek közül az egyik haragszik a másikra. A melankóliában a lelkiismeret mint kritikus instancia különösen dühödten támadja az introjiciált tárgyat. A kritikus instanciának Freud a *Tömegelektan és én-analízis* című munkában az én-ideál nevet adja, később ezt az instanciát felettes éne fogja nevezni.

Freud ezután a különféle szerelmi jelenségeket veszi górcső alá, és megjegyzi: „Egy sor esetben a szerelem nem más, mint a szexuális ösztöntől vezérelt tárgymegszállás, melynek célja a közvetlen szexuális kielégülés; a célja elérésével ki is alszik. Ezt szoktuk közönséges, bűnös szerelemnek hívni” (Freud, 1921c, 122). Tapasztalva azt, hogy a szexuális motívum visszatér, tartós megszállása épülhet ki a szexuális tárgynak, amely így vágytalan időkből is szerethető. Az analízisekből és gyermekmegfigyelésekből származó tapasztalataiból vezeteli le Freud a céljukban gátolt ösztönök fogalmát, amelyek képessé teszik a gyereket a szüleikhez való tartós kötődésre úgy is, hogy az infantilis szexuális célok elfojtás

alá kerülnek. A pubertás idején összekeverednek a céljukban gátolt, égi és a bűnös, földi szerelmi készletések. A szerelem akkor éri el tetőfokát, ha belevegyülnek a céljukban gátolt gyengédség-ösztönök és a bűnös vágy is. A szeretett tárgyak a szexuális túlértékelés olyan mértékét élvezik, amely mentesíti őket a kritika alól. A szeretett személy tulajdonságai értékesebbek a többiek tulajdonságainál. Ennek a hamis ítéletnek a háttérben az idealizáció húzódik. Az idealizált tárgyat az ember úgy kezeli, mint a saját énjét; arról van tehát szó, hogy a szerelemben a nárcisztikus libidó egy része kiárad az objekumra. A tárgy, amelybe beleszeretünk, szolgálhat a saját, el nem ért én-ideálnak helyettesítésére. A tárgyat tehát amiatt a tökéletesség miatt szereti az ember, amelyet a saját énje nem ér el, de a tárgyszerelem kerülőúttján még mindig nem elégül ki az egyéni nárcizmus. Az önfeláldozás eseteiben világosan látható, hogyan kapja meg a tárgy az én összes önszeretetét. A tárgy öntulértékelése esetén a lelkiismeret csődöt mond, a tárgy minden kritikán felül áll. Erre Freud ezt a formulát találja: „A tárgy az én-ideál helyébe lépett” (Freud, 1921c, 125) A hipnózisban ennek értelmében a hipnotizőr lép az én-ideál helyébe. A hipnózis szélsőségesen világos viszony, azért is lehet ennyire tiszta, mert a korlátozatlan szexuális célokra való törekvés teljesen hiányzik belőle. Freud ebből arra következtet, hogy a hipnotikus kapcsolat a tömegképződés kétszemélyes változata. A hipnózis és a tömegképződés mechanizmusa Freud számára azonos. Hogy a céljukban gátolt szexuális törekvések hozzájárulnak az emberek egymás közti tartós kapcsolataikhoz, világosan adódik abból a tényből, hogy a céljukban gátolt szexuális törekvések teljes kielégülést soha nem hozhatnak. Kielégülésekor kialszik a bűnös szerelem, csak akkor maradhat tartósan fenn, ha gyengédségi elemek is színezik. Értelmet nyer tehát Freud híres mondata a tömeg libidinózus szerkezetéről: „A primér tömeg emberek azon csoportja, akik egy és ugyanazon tárgyat tettek meg én-ideáljuknak, és akik ezáltal énjükben azonosultak egymással” (Freud, 1921c, 128).

Freud annak megtárgyalására tér rá itt, hogy milyen jelentéssel bír a tömeg egyes tagjainak egymásra gyakorolt befolyása. A tömegézés Freud szerint a gyerekkorból ered, abból az irigységből származik, amellyel a nagyobb gyerek a kisebbet fogadja. Freud feltételezi, hogy az idősebb gyerek a jövevényt féltékenyen ki akarja szorítani, minden kiváltságától meg akarja fosztani, de rá kell ébrednie, hogy ha az új családtag elleni ellenséges beállítódását fenntartja, annak ön maga látja kárát. Ezért a másik gyerekekkel való azonosulásra kényszerül. Az erős irigység pszichés feldolgozása reakcióképzéssel történik, ez nyer kifejezést igazságosság zajos követelésében. „Ha már az ember maga nem lehet a kitüntetett, akkor legalább senkivel ne kivételezzenek” (Freud, 1921c, 128). A társadalmi igazságosság tehát azt jelenti, hogy az ember sokmindent megtagad magától, hogy a többiektől is hasonló lemondást várhasson el. És ha a többieknek lemondást kell tanúsítaniuk, akkor követelniük sem szabad. Freud az

egyenlőség követelésében látja a szociális lelkiismeret és kötelességérzet gyökerét. „A társadalmi közösségérzés tehát egy kezdeti ellenséges érzés átalakulása pozitív színezetű, identifikációs természetű kötelékké” (Freud, 1921c, 134). Tehát két különböző pszichés mechanizmussal van dolgunk, amelyek meghatározzák az egyén viselkedését a tömegben. Először, a vezér kerül a saját én-ideál helyébe, és másodsor, az irigységgel szembeni reakcióképzés egyenlőségvágyban nyilvánul meg, ez pedig létrehozza a szociális lelkiismeretet és a kötelességérzetet. Az egyenlőségre való törekvés semmiképp sem érinti a vezért; az életképes tömeg sok egyenlőt akar, akik egymással azonosulnak, meg egyet, aki uralja őket. Az ember hajlama és vágya arra, hogy uralomnak vessen alá magát, Freud számára egyenesen következik az őshordával kapcsolatos elképzeléseiből, amelyekben minden tömegképződés történelmi fundamentumát látja. Az őshordában a roppant hatalmú apával szemben Freud szerint az egyetlen elképzelhető beállítódás a passzív-mazochisztikus, az apával szemben a többiek kénytelenek elveszíteni saját akarataikat, mert ő korlátlan hatalommal uralkodik. Már említettük, hogy ezt a kérdéskört két oldalról közelíthetjük meg, egyrészt a tömegpszichológia, tehát a tömeget alkotó individuumok lélektana felől, másrészt az apa, az uralkodó, a fővezér pszichológiája felől. Az őshorda apaalakja Freud szerint erős és független volt, döntései nem függtek a többiek ítéletétől, énye nem volt libidinózan kötött, nem szeretett senkit önmagán kívül (a vezér nárcizmus). Másokat a vezér csak addig szeretett, amíg szükségleteit szolgálták. Freud a mű végén, összefoglalva gondolatait, mégegyszer röviden definiálja a szerelem tényezőit, a hipnózis jelenségét és a tömegképződést, valamint a neurózist. Eszerint a szerelem a közvetlen és a céljukban gátolt szexuális készletések egyidejű jelenlétén nyugszik, a vágy tárgya magára vonja a nárcisztikus én-libidó egy részét. A szerelem csak az énrre és tárgyára vonatkozik. A hipnózisban a közvetlen szexuális törekvések elmaradnak, csak a céljukban gátolt szexuális törekvések hatnak, és egy tárgy, azaz a hipnotizőr veszi át az én-ideál helyét. A tömegben mindkét tényező működik, kiegészülve még eggyel: az egyén identifikálódik más egyénekkel. A neurózis különbözik ezektől az állapotoktól, de velük közösen regresszív jegyeket mutat, a neurózisban azonban nem sikerült a direkt szexuális törekvéseket maradéktalanul átváltoztatni célgátoltakká. A neurózis aszociálissá tesz, mivel betegét, a neurotikuszt a szokásos csoportképződményekből kiemeli. Freud nyomán megfigyelhetjük, hogy a hathatós tömegképződések korszakaiban a neurózisok, legalábbis időlegesen, erősen visszaszorulhatnak. Ezért mondhatja Freud azt is, hogy akik a vallás által érzik összekötve magukat, azoknak a vallási illúziók a legerősebb menedéket nyújtják a neurózis veszélye ellen.

Canetti könyvét nem lehet röviden összefoglalni. Izgalmas és lebilincselő olvasmány, arra csábít, hogy akár falatonként izelgessük. Canetti ezzel a művével aforisztikus gondolkodóként áll előttünk, aki hatalmas ambícióval arra

vállalkozik, hogy a tömeggel kapcsolatos tapasztalatok politikai lidércnyomásának poétikáját kidolgozza. Hogy mennyire nagyigényű és nagyratörő szerző, azt leginkább saját szavai támasztják alá: megvallja, hogy ezzel a könyvvel olyan művet akart létrehozni, „amely torkonragadja a maga évszázadát” (Sontag, 1983, 192). Ezért célul tűzte ki magának, hogy megismeri a világ összes népének minden mítoszáit. Az energiát, amivel valaki ehhez a vállalkozáshoz hozzáfog, Canetti a felvilágosodás elleni elkötelezettségéből meríti. A felvilágosodásból egyetlen hit maradt ránk változatlan formában, mégpedig minden hitformák legképtelenebbike: a hatalom vallása. Canetti harca ezellen irányul. Canetti a vallásos tömegek viselkedésében véli felfedezni — és ebben Freudhoz áll közel — a hatalom jelenségének prototipikus formáját. Élményszerűen hatásos elemzést olvashatunk arról, amit Canetti panaszfalkának nevez, a panaszvallásokról, amelyekről szólva összeveti az iszlám síta ágának tomboló gyászát a katolikus jámborság és a katolikus rítus lassúságával és nyugalmával. A jellegzetesen katolikus jámborságban, amely oly lassú és békés, az egyház évszázados félelmének kifejeződését látja a nyílt tömegtől. Canetti szerint Freud adós marad annak a jelenségnek az elismerésével, hogy milyen szívesen veti alá magát az ember a tömegnek. Ő, Canetti nem szándékozik mindezt azzal elintézni, hogy a libidó különféle konstellációira vezethető vissza, hanem az alapjaitól kezdve akarja feltárni, úgy, hogy először megéli, aztán írja le. Számára az élmény nélküli ismertetés nem más, mint egyfajta félrevezetés. A Canetti-féle megközelítésmódot egy példával szeretném illusztrálni. A következő leírást adja az ünneplő tömegről (Bor Ambrus fordításában):

„Korlátozott területen roppant kínálat, és mindannak a sokaságnak, amely ezen a mondott területen mozog, része lehet benne. Halomszám terítettik egy kultúra, bármely kultúra tenmése. Száz megkötözött sertés hever egy sorban. Gyümölcshegyek tornyosulnak. A legkedveltebb ital várja élvezőit nagy, öblös korsókban. Bővebben van minden, semhogy a sokaság elfogyaszthatná, s hogy elfogyassa, még és még áramlik a nép. Amíg van miből szedni, addig szed: úgy tetszik, sohase szakad ennek vége. Fölösen van nő férfinak, és fölösen férfi nőnek. Senki, semmi sem fenyeget, semmi sem készítet menekülni, élet és élvezet biztosítva van, amíg csak az ünnep tart. Számos tilalom fel van oldva, válaszfalak nyitva állnak, merőben szokatlan közlekedésekre van engedelem, még kedveznek is nekik. Az egyes ember nem feszültségtől szabadul, hanem az oldódás atmoszférájában lebeg. Nincs mindenki számára közös és együtt elérendő cél. Az ünnep a cél, és mindenki elérte. A sűrűség igen nagy, az egyenlőség viszont jórészt tetszésben és élvezetben nyilvánul meg. Ki-ki nyüzsög, nem pedig együtt halad. A fölhalmozott és mindenkinek járó javak jelentős része magva a sűrűségnek: először azokat gyűjtötték be, és csak mire mind együtt volt, gyűlt köréjük a sokaság. Évekig eltarthat, mikorra minden megvan, és meglehet, hogy ezért a rövid dűskálásért ki-ki hosszas nélkülözést túrt el. A sokaságban ünnepélyesen meghívott vendégszoportok, olyan emberek, akik különben csak ritkán találkoznak szemtől szembe. Egy-egy csoportot harsány üdvözlés fogad, ami ugrásszerűen növeli az általános vígságot.

Ebben az állapotban benne munkál az az érzés, hogy a sokaság a jelen ünnep közös élvezetével sok-sok további ünnep felől határoz. A múlt hasonló alkalmait szertartásos táncok

és drámai játékok idézik fel. A jelen ünnepében benne van az ünnepek hagyományossága. Megemlékezés illetheti meg az ünnepek valahai alapítóit, a megőrvendeztető pompa és fény mítikus alapítóit, az ősoket, vagy megilletetheti csak az adakozó gazdagokat, mint ez a hűvösebb kései társadalmakban szokás — bármint legyen, ki-ki úgy véli, hogy az ünnep szavatolja megismétlődését a jövőben, lesz hasonló alkalom. Az ünnepek hívják egymást, javak és emberek sűrűsége pedig gyarapítja az életet” (Canetti, 1991, 61–62).

Itt azonban sajnos kevésbé szívderítő dolgokra kell rátérnünk. Említettem már, hogy a *Tömeg és hatalom* angol kiadásában Freud egy lábjegyzetben kerül megemlézésre, az irodalomjegyzékben pedig nem is szerepel. Ebben a lábjegyzetben Canetti azt mondja, hogy élt volna csak egy kicsit tovább Freud, mindjárt megfelelőbb nézőpontból láthatta volna Schreber paranoid hallucinációit. Felismerhette volna ezekben a hallucinációkban a politikusi mentalitás prototípusát, kiváltképp a náci mentalitását (Sontag, 1983, 201). Emlékeztetőül, Freud a *Pszichoanalitikus megjegyzések egy önéletrajzilag leírt paranoid esethez* című munkájában Daniel Paul Schreber százsz bíró esetét elemzi, hogy ezen keresztül megmagyarázza a fiú feminin viszonyulását apjához, és a terheségi fantáziákat, amelyek ebből következnek. Canetti a *Tömeg és hatalom*ban kiemelkedő rangra emeli a Schreber-esetet. Azt állítja, hogy a hatalombirtokos és a paranoiás lélektana azonos, mivel mindkettő arra törekszik, hogy eltűzöttan központi helyzetét a világban megvédje és biztosítsa. A paranoia és a hatalom szubjektív érzete nem különbözik semmiben sem egymástól. Míg tehát Freud Schrebert egy klinikai kórkép példajaként vezeti elő, addig Canetti ezt az esetet arra használja fel, hogy általa a hadvezérek, politikusok, vezérek hatalmi törekvéseit szemléltesse. A hatalombirtokos pszichológiájának belső dinamikájából következik, hogy nemcsak az ellenségeit kell a halálba küldenie, hanem a híveit is. Ellenségeinek és híveinek tömeges halálával védi ki a hatalombirtokos — illetve a paranoiás — a saját halálfélelmét. Schreber elképzelt politikai rendszere Canetti számára kísértetiesen ismerősnek hat, kétség sem fér hozzá, hogy Hitler rendszerére ismer benne.

A világ egyik legnyugtalanítóbb rejtélye, hogyan sikerülhet újra meg újra kis számú hatalmasnak, hogy a nagy sokaságot, a tömeget uralma alá hajtsa, és tegye mindezt ráadásul a tömeg beleegyezésével. A tizenkilencedik századi tömegpszichológia központi kérdése az volt, hogyan lehetne a vezetőknek ismereteket nyújtani a tömegről, és megtanítani őket arra, hogyan tudják a tömeget egy politikai célra ráirányítani. A tömegpszichológia tizenkilencedik századi teoretikusai a tömegben látták az állami szervezetekre leselkedő legfenyegetőbb veszélyt, abban tehát, amikor a tömeg nem engedelmeskedik többé, hanem önkényesen demonstrálja a hatalmát. Ezeket a tizenkilencedik századi elméletalkotókat elborzasztották és nyugtalanították a francia forradalom tapasztalatai. Az ő szemükben a vezér nélküli tömeg indulatos, befolyásolható és szélsőségekre hajló.

Le Bon ezt így írta le: „A tömegre ható ingerek nagyon változóak, és mivel

vakon követi őket, ezáltal rendkívül változékony. Képes egy szempillantás alatt véresen kegyetlenből bámulatosan hősiessé vagy nagylelkűvé átalakulni. A tömeg könnyen válik hóherrá, de éppolyan könnyen válik vértanúvá is” (idézi Moscovici, 1984, 143).

A tömeg hangulatának ezek a kollektív fordulatai a mindenkori uralkodó osztály agyrémeit testesítik meg. Ilyen nyugtalanító tömegjelenség volt a német szociáldemokrácia pálfordulása az első világháború előtt. A kortárs Rosa Luxemburgot megrázkódtatásként érte, amikor konstatálnia kellett, hogy „egy négy milliós erő egy maroknyi képviselő vezényszavára huszonnégy óra alatt megfordul, és hagyja magát befogni a kocsni elé, amelyet feltartóztatni addigi életcélja volt” (idézi Moscovici, 1984, 144). A tömegek tehát állhatatlanok, hiszékenyek, látszatvilágban élnek, a tudattalanból származó családok képzetek káprázatában. A tömeg nem ismer különbséget álom és valóság, utópia és tudomány között. A tömeg ezen jellemzőit, a hiszékenységet, a szeszélyességet, az ingatagságot a tömegteoretikusok a nővel asszociálják. A nő ugyebár csapongó, mint a tollpihe a szélben. „Mindenütt nőiesek a tömegek, legnőiesebbek azonban a latin tömegek. Aki rájuk támaszkodik, nagyon hamar nagyon magasra hághat, de folyton a szakadék szélén jár, tudva, hogy egy napon letaszítják” (Moscovici, 1984, 144). A tömeg tehát egy nő. Feltételezett szeszélyes, csapodár természete fogékonyra teszi a szuggeszióra, magyarázza passzivitását és hagyományos engedelmisségét is. Bonaparte Napoleon, aki híres volt arról, hogy kegyetlenül élesen és világosan fogalmaz, azt mondta: „Csak egy szenvedélyem van, csak egy szeretőm: Franciaország, vele hálok.”

A tömeglélektannak ezt az előítéletét átvette Mussolini és Hitler is. Mussolini kijelentette: „A tömeg az erős férfiakat szereti. A tömeg olyan, mint egy nő.” És Hitler azt magyarázta: „A nép túlnyomó többsége olyan nőies hajlamú és beállítottságú, hogy kevésbé a józan megfontolás, hanem sokkal inkább az érzések határozzák meg a gondolatait és a cselekedeteit. Nem valami bonyolult érzések azonban, hanem nagyon egyszerűek és egyöntetűek. Nincsenek itt árnyalatok, csak egy pozitív és egy negatív, szeretet vagy gyűlölet, jogos vagy jogtalan, igazság vagy hazugság van, semmi sem lehet azonban ilyen is meg olyan is egyszerre.”

Hitler magáévá tette a tömeglélektani ismereteket, hogy a mozgalmát megszervezze. Felhasználta a tömegpszichológia előítéleteit arra, hogy a társadalmi valóságot a saját szándéka szerint megváltoztassa. Ez a mozzanat talán elkerülte az olyan szerzők figyelmét, mint Reich, Horkheimer vagy Adorno, amikor megpróbálták Hitlert és a náci mozgalmat a tömegpszichológia segítségével megérteni.

Visszatérve Canettire, miért igézik meg a tömegjelenségek ennyire? Miért érdekelhetette ez egy életen át olyan nagyon, és miért tartotta világunk legfontosabb rejtvényének?

Kétkötetes önéletrajzáának, *A megőrzött nyelvről* (1977) első részében Canetti

lefesti anyját, és bepillantást enged kettejük viszonyába. Anyja szenvedélyes, sőt kegyetlen nő volt. Canettit elbűvölték és csodálattal töltötték el jellemének hirtelenségei és kirobbanó ellentmondásai. Fájdalmas nyilvánvalósággal érezte a saját bőrén anyja kegyetlenségét. Néha a létezésének legmélyebb rétegeig érezte magát megsemmisítve általa. (Kissé szédelgek e szavak pátozásától, de a viszony, gondolom, nem írható le másképpen). Canetti önéletrajzi feljegyzéseinek pszichoanalitikus olvasóját nem fogja meglepni, hogy Canetti műveinek nyugtalanul, céltalanul bolyongó értelmiségi hőseit legjobban a polikulturális, nyughatatlan, nőellenes szavak jellemzik. Ezt a típust, az excentrikus remete típusát Canetti *Káprázat* című regényében örökíti meg. E regény hősnének kitalált alakja igen sok önéletrajzi vonást hordoz. A *Káprázat* főszereplője, Kien professzor, egy padlásos lakik huszonöt ezer könyve társaságában. Megveti a bűnös ösztönöket, ránehezdednek a könyvek, csak a tudás eufóriája tartja a felszínen. Az életről nem tud semmit, mígnem feleségül veszi házvezetőnőjét, akit Canetti egy roppant szörnyalak tulajdonságaival ruház fel. Kien professzor életébe belép a nyárs-polgáriság és a színlelés. Általában hozzátartozik ez is az értelmiségiek klasszikus mitológiájához, hogy a szellemellenes princípiumot a nők képviselik. Canetti figuráit tehát tudatos és tudattalan tárgykapcsolati mintáinak kifejeződéseként értelmezem, függetlenül műveinek irodalmi értékétől. A tömeg-téma iránti érdeklődése pedig lehet lázadás az anya túlfűtöttsége, hiperexkluzivitása, mohósága ellen, akihez, hangozzék bármilyen laposan, kétségtelenül felettebb incesztuózus viszony fűzte. Canetti ifjúkorára erősen rányomták bélyegüket az ebből eredő konfliktusok. Idevág egy idézet *A megőrzött nyelvből*, amelyet rövidítve e tanulmány címéül is választottam. Canetti megírja, hogyan zajlott az élet Zürichben a Seefeldstrassén egy panzióban. Ott lakott a nála pár évvel idősebb brazil lány, Trudi Gladosch is, akivel sokat vitakoztak és civakodtak. Canetti sok emelkedett gondolatát megosztotta vele, viszont a kezéinél fogva igyekezett térdre kényszeríteni és távortartani magától, mert valami erős szag áradt belőle, s ezt sehogy sem szenvedhette. „Nyáron rendszerint ugyanazt a fehér, ingszerű klepetust viselte, amelyet ő Merida-ruhának nevezett, és ha lehajolt, a kerek nyakkivágásban látni lehetett a mellét, amit észrevettem ugyan, de nem törődtem vele. Csak amikor egy napon hatalmas kelést fedeztem fel rajta, akkor fogott el iránta forró részvét, mintha kitaszított bélpoklos lett volna” (Canetti, 1977, 237., Sárközy Elga fordítása). Canettinek tehát nem kell mondania a női vonzásra, amelyet internátusi társnője sugároz. A tagadás a destruktív ösztönhöz tartozik. Másrészt viszont az intellektuális ítélőfunkciók teljesítménye csak a tagadászimbólum megteremtése által válik lehetségessé, és csak a tagadászimbólum megszállása nyújt függetlenséget az örmelv kényszerítésétől, így látja legalábbis Sigmund Freud. Hogy hogyan mondhat az ember igent, és ezzel szeretném zárni, arra álljon itt egy idézet Joyce hősnőjétől, Molly Bloomtól:

„és a kocsmák félig lehúzott redőnyére éjjel és a kasztanyettákra és arra az estére mikor lekéstük a hajót Algecirasban és az éjjeliőr csak járt körbe csöndbe a lámpájával és ő arra mélyáramra ő és a tengerre a tengerre mikor bíborvörös néha mint a tűz és az isteni naplementékre és a fűgefákra az Alameda kertjeiben igen ... és arra ahogy megcsókolt a Mór Fal alatt és azt gondoltam ha már ő akkor legyen ő mért ne és a szememmel kértem hogy kérdezze meg újra hogy én rámondjam az igent és akkor megkérdezte mondanék-e igent havas szépe és előbb átöleltem igen és magamhoz szorítottam úgy hogy érezze a melleimet tele parfümmel igen és a szíve ütött mint a bolondóra és igen mondtam igen legyen Igen” (Szentkuthy Miklós fordítása).

Nádasdy Nóra fordítása

IRODALOM

- CANETTI, E.** 1960. *Masse und Macht*. Hamburg, Claassen. Magyarul: *Tömeg és hatalom*. (Bor Ambrus fordítása). Budapest: Európa, 1991.
- CANETTI, E.** 1977. *Die gerettete Zunge*. München/Wien, Hanser. Magyarul: *A megőrzött nyelv*. (Sárközy Elga fordítása). Budapest: Európa, 1982.
- CANETTI, E.** 1980. *Die Fackel im Ohr*. München/Wien: Hanser.
- FREUD, S.** 1921c. *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. GW 13, S. 72–161. Magyarul: *Tömeglélektan és én-analízis*. Budapest: Cserépfalvi, 1995 (előkészületben).
- KERNBERG, O. F.** 1992. „Massenpsychologie aus analytischer Sicht?”. *Texte*. Vol. 12, S.9–35. Magyarul: jelen számunkban.
- LE BON, G.** (é. n.). *Psychologie der Massen*. Stuttgart, Gröner. Magyarul: *A tömegek lélektana*. (Balla Antal fordítása). Budapest: Franklin, 1913.
- MOSCOVICI, S.** 1984. *Das Zeitalter der Massen*. München/Wien, Hanser. Eredeti kiadás: *L'âge des foules*. Paris: Fayard, 1981.
- SONTAG, S.** 1983. *Im Zeichen des Saturn*. Frankfurt/M: Fischer.